

סדר אליהו

סדר אליהו הוא חיבור ייחודי מבחינת הסגנון, המבנה והתוכן, המורכב משני חלקים: סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא. המדרש איננו מדרש פרשני, המפרש את פסוקי המקרא לפי סדרם,¹ ואף לא מדרש דרשני, המפתח דרשות רעיוניות סביב פסוקים נבחרים,² על אף שיש במדרש דרשות פסוקים ודרשות. סגנון המדרש מאופיין יותר כיצירה חדשה ועצמאית, שאינה תלויה באופן ישיר במקרא, שנוצרה בידי מחבר, אשר עיצב את החומרים הדרשניים שעמדו בפניו באופן חדש ואישי, תוך הדגשת הרעיון והלקח המוסרי. קיימת במחקר מחלוקת ארוכת שנים בנוגע לזמנו ולמקומו של המדרש. לפי דברי המקדימים, המדרש חובר בסוף תקופת התנאים, במאה השלישית, ולפי דברי המאחרים, המדרש חובר במאה העשירית. גם בנוגע למקום המדרש עלו דעות מגוונות. המגמה במחקר בשנים האחרונות היא לאחר את חיבור המדרש למאה התשיעית בכבל.

שם המדרש

המדרש מכונה בשני שמות עיקריים 'סדר אליהו' (לעתים בצירוף הכינוי 'רבה') ו'נא דבי אליהו' (לעתים בצירוף הכינוי 'רבה' או 'רבותי'). השם 'סדר אליהו' מופיע לראשונה בסיפור בתלמוד הבבלי. בסיפור מוזכר שאלהו הנביא לימד את רב ענן את סדר אליהו רבה ואת סדר אליהו זוטא:

רב ענן, הוה רגיל אליהו דאתי גביה, דהוה מתני ליה סדר דאליהו. כיון דעבד הכי איסתלק.³ יתיב בתעניתא ובעא רחמי ואתא. כי אתא הוה מבעית ליה בעותי, ועבד תיבותא ויתיב קמיה, עד דאפיק ליה סידריה. והיינו דאמרי: סדר דאליהו רבה, סדר אליהו זוטא [= רב ענן, היה רגיל אליהו לבוא אליו, שהיה מלמד אותו סדר אליהו. כיוון שעשה כך, הלך. ישב בתענית וביקש רחמים ובא. כאשר בא היה מבעית אותו. ועשה תיבה וישב לפניו, עד שלימד אותו את סידרו. וזהו שאומרים: סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא] (כתובות קה ע"ב - קו ע"א).

1. כדוגמת מדרש בראשית רבה.
2. כדוגמת מדרש ויקרא רבה.
3. המעשה שבגללו הפסיק אליהו לבוא ללמד את רב ענן היה, שרב ענן שלח אדם שנפסל לדין אצלו להישפט לפני רב נחמן. רב נחמן סבר שאותו אדם הוא קרובו של רב ענן, ולכן הקדים את דינו לדין של יתומים שהיו לפניו משום כבוד תורה. מכיוון שהתקלה נוצרה בגלל רב ענן, אליהו הפסיק לבוא אליו.

על פי הדעה המקובלת, סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא המוזכרים בסיפור, הם שמות של חיבורים.⁴ לדעת חלק מהחוקרים חיבורים אלו הם המדרש המונח בפנינו.⁵ השם 'תנא דבי אליהו' מופיע במקומות שונים בתלמוד הבבלי כתבנית פתיחה של מאמרים, המציינת ציטוט מתוך חיבור בשם זה. לדוגמה: "תנא דבי אליהו מעשה בתלמיד אחד ששנה הרבה וקרא הרבה ושימש תלמידי חכמים הרבה ומת בחצי ימיו..." (שבת יג ע"א). רוב המאמרים המובאים בתלמוד מפי תנא דבי אליהו מופיעים גם בחיבור המונח בפנינו. עובדה זו העלתה את האפשרות, כי החיבור תנא דבי אליהו הוא החיבור סדר אליהו רבה וזוטא, המוזכר בסיפור בתלמוד הבבלי במסכת כתובות, והוא המדרש המונח בפנינו. מתקופת הגאונים ועד ימינו שני השמות של החיבור 'סדר אליהו' ו'תנא דבי אליהו', בצירוף התיאורים 'רבה' ו'זוטא', משמשים יחד.

ייחוס המדרש

בדרך כלל מקובל לתאר את האדם אשר הביא חיבור מדרשי לידי גמר בתואר 'עורך המדרש', כלומר, אדם אשר סידר וערך את החומרים שעמדו בפניו. מכיוון שרוב המדרשים בנויים מחטיבות של דרשות, השומרות בדרך כלל על האופי המקורי שלהן והמשולבות במדרש בדרך חדשה, הרי מעטים הם החיבורים המדרשיים אשר ניתן לומר עליהם שהם פרי יצירה של מחבר, אשר עיבד את המקורות שעמדו לפניו ושהעניק להם אופי חדש. נראה, כי ניתן לומר זאת על סדר אליהו.⁶

שאלת ייחוסו של המדרש תלויה במידת המהימנות שיוחסה לסיפור התלמודי על מקורו של המדרש, ועל הזהות בין המדרש המוזכר בסיפור לבין המדרש שמונח לפנינו. כמו כן, שאלת ייחוס המדרש תלויה בסוגיית תיארוך המדרש. מתשובת רב נטרוני גאון על סדר אליהו, מהערה במילון הערוך ומדברי התוספות עולה, כי מקור הספר הוא דברי אליהו הנביא לרב ענן. כך סבר גם ר' שמואל היידא, שההדיר את המדרש בשנת 1676.⁷

4. צ' כהן ניתח את הסיפור השלם בהקשר של קובץ הסיפורים המובאים בסוגיה בנושא שוחד דברים. הוא מעלה את האפשרות כי המילים 'סדר אליהו רבה' ו'סדר אליהו זוטא' שבסיפור אינן שמות של חיבורים, אלא הן פתגם עממי, שמשמעותו: לא כל מי שלומד אצל אליהו הנביא הוא בהכרח תלמיד מהמעלה הראשונה. יש מי שלומד בדרגה של סדר אליהו רבה ויש מי שלומד בדרגה של סדר אליהו זוטא. כהן ציין, כי המילים 'היינו דאמרי' המופיעות לפני מילים אלו מציינות בדרך כלל פתיחה לפתגם ידוע, כשהן באות בתלמוד הבבלי.

5. ראה להלן בפרק זמנו של המדרש.

6. חיבורים נוסף שייתכן שעונים להגדרה זו הם סדר עולם ופרקי דרבי אליעזר. ראה במבואות לחיבורים אלו.

7. בהקדמה למהדורתו מתאר היידא כיצד התענה זמן רב עד אשר זכה אף הוא לגילוי אליהו,

מ' איש שלום, שההדיר את המדרש בשנת 1902 סבר, כי הסיפור בתלמוד הבבלי הוא מהימן, והמדרש נחתם בבית מדרשו של רב ענן. אחרים זיהו את אליהו המוזכר בשם החיבור לא כאלהו הנביא, אלא כאדם בשם אליהו, שזהותו היא אולי התנא אבא אליהו, בן דור המעבר בין תקופת התנאים לאמוראים.⁸ חוקרים הנוטים לאחר את זמנו של החיבור הסבירו, כי השם סדר אליהו נועד להעניק לחיבור חזות של חיבור קדום, המתקשר לאלהו הנביא או לחילופין לתנא אבא אליהו.

לשון המדרש וסגנונו

לשון סדר אליהו היא עברית, וסגנון המדרש הוא ייחודי. כאשר מובאות במדרש דרשות ממקורות קודמים, לשון הדרשות וצורתן עברו עיבוד והתאמה, שלעיתים שינו את משמעות הדרשות. א"א אורבך טען, כי מחבר המדרש התרחק מהסגנון הפשוט, הטבעי והעממי, כפי שמשתקף פעמים רבות בלשון ספרות חז"ל הקדומה, ושאף לניסוח מעודן וייחודי, שמטרתו לשכנע את הקוראים ולהשפיע עליהם. שאיפה זו מסבירה, לדעתו, את הנטייה לשמות נרדפים ולכפילות בניסוח. לדוגמה:

ברוך המקום ברוך הוא, שמשלם לבני אדם איש כדרכו, וכל אחד ואחד איש במעשיו, ומקיים עליהם במידה שאדם מודד בה מודדין לו...⁹

כל דור ודור טופח הקב"ה בשתי ידיו ונותן כנגד לבו, חוזר ונותן כנגד זרועותיו ובוכה עליהם, בין בסתר ובין בגלוי. ומפני מה הוא בוכה עליהן בסתר? מפני שגנני הוא לארי שיבכה בפני שועל, וגנאי הוא למלך שיבכה בפני עבדיו, וגנני לרב שיבכה בפני תלמידיו, וגנני הוא לבעל הבית שיבכה בפני פועל ששכר...¹⁰

הטרמינולוגיה המדרשית שבה משתמש בעל סדר אליהו מורכבת ממינוחים קדומים, לעתים תוך הרחבה וכפילות. לדוגמה, המינוח "מניין תדע לך הוא כן" שמופיע בסדר אליהו הוא הרחבה של המינוחים הקצרים יותר – 'מניין', 'תדע ש', 'תדע לך שהוא כן', המופיעים במדרשי התנאים ובירושלמי. י' אלבוים (ספרות הסוד) ציין, כי חלק מהמינוחים המופיעים בסדר אליהו אופייניים לספרות הסוד הקדומה, לדוגמה: 'באימה

שסייע לו בהתקנת המהדורה.

8. כך סברו ר' יששכר בער איילנבורג, המכונה 'באר שבע', אברבנאל, רבנו צדקיה הרופא בעל שיבולי הלקט, ומ' מרגליות. מרגליות מתבסס על אמירות במדרש המעידות כי המחבר היה בן העיר יבנה, שלמד בבית המדרש בירושלים והרבה במסעות לבבל. ג' ברוד ו' קפשטיין, שהתקינו מהדורה מתורגמת למדרש בשנת 1981, רמזו אף הם לאפשרות זו.

9. סדר אליהו רבה פירקא י', מהד' איש שלום עמ' 50.

10. סדר אליהו רבה פירקא יז, מהד' איש שלום עמ' 87.

וביראה ברתת ובזיע', 'מגפף ומחבק ומנשק', 'לעולם ולעולמי עולמים', 'בחכמה בינה דעת והשכל', ועוד.

בצד הדרשות והמינוחים הלקוחים ממקורות שונים, מופיעים במדרש גם דרשות ומינוחים רבים הייחודיים לבעל המדרש, לדוגמה: 'כך היא מדתו של אדם', 'עתיד הקב"ה לישב בבית המדרש שלו', 'שמו של הקב"ה שאמר והיה העולם', ועוד. לפי אלבוים (תרגום), דרך אופיינית לבעל המדרש היא שימוש במספר מצומצם של מילים לכמה משמעויות. לדוגמה, המילה 'שכר' משמשת גם כגמול טוב וגם כעונש – "כל העושה מצווה נותנים לו שכר. כל העובר עבירה נותנים לו שכר".¹¹

המדרש מתאפיין בסגנון אישי, הבא לידי ביטוי בסיפורים רבים המדווחים בגוף ראשון על מסעותיו של הדובר ועל שיחותיו עם אנשים שונים. לדוגמה:

פעם אחת הייתי עובר ממקום למקום, מצאתי אדם אחד שיש בו מקרא ואין בו משנה...¹²

פעם אחת הייתי עובר ממקום למקום ומצאתי זקן אחד ואמר לי...¹³
פעם אחת הייתי בבית המדרש בירושלים לפני חכמים והיינו עוסקים בעסקי נשים...¹⁴

ח' מאק ציין, כי הדובר במדרש מוצג יותר כאיש מוסר ומידות טובות, מאשר איש תורה.

זמן המדרש ומקומו

כאמור, זמנו של מדרש סדר אליהו נמצא במחלוקת בלתי-פתורה במשך תקופה ארוכה. טווח השנים המוצע ליצירת המדרש גדול במיוחד, ועומד על 700 שנים: מהמאה השלישית ועד למאה העשירית. החוקרים נקטו בדרכים רבות ומגוונות, כל אחד על פי דרכו, על מנת לברר את זמנו של המדרש: על פי תאריכים המוזכרים במדרש; על פי רמזים במדרש לאירועים היסטוריים, למצב דתי-חברתי ולפולמוס עם קבוצות שונות; על פי המקורות שהמדרש עושה בהם שימוש; על פי מקורות המתייחסים למדרש ומזכירים אותו; על פי שמות החכמים המוזכרים במדרש; על פי לשון המדרש והמינוחים המופיעים בו; על פי האיות הספרותית של הסוגות המופיעות בו ועל פי אופן השימוש והעיבוד שעושה המדרש במקורותיו.

11. סדר אליהו זוטא פירקא ב, מהד' איש שלום עמ' 172.

12. סדר אליהו רבה פירקא טו, מהד' איש שלום עמ' 70.

13. סדר אליהו רבה פירקא כ, מהד' איש שלום עמ' 120.

14. סדר אליהו רבה פירקא כא, מהד' איש שלום עמ' 122.

המקור הקדום ביותר שמזכיר חיבור בשם סדר אליהו הוא תשובה של רב נטרונאי גאון, שנמצאה בגניזה הקהירית.¹⁵ רב נטרונאי מתאר את סדר אליהו כמשניות חיצוניות המופיעות בשני חלקים. הוא ציין, כי החלק המכונה 'רבה' מונה שלושה שערים ושלושים פרקים, והחלק המכונה 'זוטא' מונה 12 פרקים. כמו כן הוא ציין, שהמבואות בגמרא מתנא דבי אליהו מופיעות בו. מכיוון שרב נטרונאי שימש כגאון בסורא באמצע המאה התשיעית, הרי שזמנו של המדרש קודם לו; אך זאת רק אם מניחים כי המדרש שעליו דיבר רב נטרונאי הוא המדרש שלפנינו, למרות ההבדלים העולים מתיאור המדרש וממבנהו. דברי רב נטרונאי על סדר אליהו הובאו שוב בידי ר' נתן מרומי במילון הערוך בערך 'סדר'.

החוקרים הנוטים להקדים את זמנו של המדרש, מייחסים אותו לתקופת התנאים ועד לסוף תקופת האמוראים.¹⁶

מ' מרגליות הוא החוקר שייחס את המדרש לתקופה הקדומה ביותר, לרבע השני של המאה השלישית.¹⁷ הוא ביסס את דעתו על היעדר שמות של אמוראים במדרש,¹⁸ ועל המונחים במדרש האופייניים לספרות התנאית. לדעתו, המדרש חובר בבבל בידי אבא אליהו, חכם מן העיר יבנה אשר למד בישיבה בירושלים,¹⁹ ויצא במסעות למרכזים יהודיים להפיץ בהם תורה ודברי מוסר.

מ' איש שלום סבר, כי החיבור המונח לפנינו הוא החיבור המוזכר בסיפור התלמודי, והוא נערך בבית מדרשו של רב ענן בתקופת האמוראים. לדעתו, המובאות שבתלמוד הבבלי בשם תנא דבי אליהו אינן ציטוטים של התלמוד מהמדרש או להפך, אלא הן עיבודים שונים של מקור קדום משותף. תיאור המדרש במילון הערוך מתייחס, לדעתו, למדרש שלפנינו, וההבדל במספר הפרקים נובע מעבודתם של מדפיסי המדרש.

מספר חוקרים תיארו את המדרש לסוף תקופת האמוראים במאה החמישית. ח' אפננהיים התבסס על תאריכים וחישובי קצים המופיעים במדרש. י"נ אפשטיין סבר, כי הגזרות המתוארות במדרש הן גזרות הפרסים, ונפילת האויבים המתוארת במדרש היא

15. ראה: ש' אסף, תשובות הגאונים מתוך ה"גניזה", ירושלים תשמ"ו, עמ' 176.

16. סקירת דעות החוקרים להלן מובאת לפי תיאור המדרש, מן הדעה המקדימה לדעה המאחרת, ולא לפי הסדר כרונולוגי של החוקרים.

17. מרגליות סבר, כי תקופת הצרות המתוארת במדרש היא תיאור שנות השתלטות האמגושים על בבל בימי המלך ארדשיר הראשון ברבע השני של המאה השלישית.

18. לדעת מרגליות, לא סביר שהיעדר שמות אמוראים נובע מניסיון של מחבר מאוחר לשוות למדרש מראה קדום, מכיוון שבדורות מאוחרים לא ידעו עוד להבחין בין תנאים לאמוראים.

19. ח' אלבק (בהשלמותיו לצונץ) טען כי אין להסיק מדברי הדובר במדרש המעיד על עצמו שהוא מן העיר יבנה, על זהותו של מחבר המדרש, מכיוון שהסיפור שבו נאמרו דברים אלו בנוי בתבנית הסיפור המופיע באבות פ"ו מ"ט אשר בו מוזכרת עיר גדולה של חכמים ושל סופרים.

תקופת מפלתו של פירוז, שליט בבל, אשר מת בשנת 20.492²⁰ הוא סבר, שהמדרש חובר בבבל, ושהיו לו כמה גרסות קדומות. 'מאן זיהא אף הוא את תיאור הרדיפות שבמדרש כתקופת פירוז בבבל במאה החמישית, וטען כי זהו הרקע לגזרה המוזכרת במדרש, שאסור לקרוא קריאת שמע ויש להיות ירא שמים בסתר.

ר' יעבץ זיהא את הגזרה לא לקרוא קריאת שמע והתשועה שאחריה עם מפלת שרבי, שר צבא פרס, בשנת 628. לדעתו, המדרש חובר בארץ ישראל מכיוון שמוזכרים בו גידולי שדה וגידול בהמה דקה, האופייניים לארץ ישראל.

ח' אלבק (בהשלמותיו לצונץ) סבר, כי היו שני חיבורים בשם סדר אליהו: חיבור עתיק, וחיבור מאוחר המתחזה לעתיק, והוא החיבור שמוזכר בתשובת רב נטרונאי גאון ונמצא בפנינו. הפולמוס המופיע במדרש שלפנינו התנהל, לדעתו, נגד הנוצרים הקדומים, ואף השפיע על חלק מההלכות המופיעות במדרש. לדעתו, המדרש עושה שימוש במקורות המופיעים בתלמוד הירושלמי ובתלמוד הבבלי, ולכן הוא נערך לאחר עריכת התלמודים, אך לפני המאה התשיעית. לדעתו, המדרש חובר בארץ ישראל, מכיוון שנוכחות בו מצוות התלויות בארץ.

מספר חוקרים תיארו את המדרש למאה התשיעית. מ' צוקר סבר, כי המדרש משקף פולמוס גלוי וסמוי עם הקראים,²¹ ומגיב לכתבי דניאל אלקומסי הקראי ולשאלות חיוי הבלכי. הקשר של המדרש עם חיבורים אלו מעיד לדעתו כי המדרש התחבר בין השנים 850-860. ו' אפטוביצר סבר, כי היו שני מדרשים בשם סדר אליהו, הראשון שבהם מתקופת התלמוד והוא המדרש שהיה בפני רב נטרונאי גאון, ומדרש נוסף מן המאה התשיעית. לדעתו, קיימת זיקה בין האזהרה במדרש שלא לאכול יחד עם גוי ולא לעשות עמו שותפות שמעידה על קשר בין יהודים לגויים, לבין מקורות סוריים במאה התשיעית. המדרש חובר לדעתו בבבל.

א"א אורבך בחן את המדרש מהפן הלשוני והסגנוני, והצביע על כך כי מחבר המדרש לא העתיק את מקורותיו, אלא עיבד אותם בדרכו. המקורות שעמדו בפני מחבר

20. פירוז כונה 'פירוז הרשע' בשל רדיפתו את היהודים בבבל. הוא אף הוציא להורג בשנת 470 את ראש הגולה בבבל רב כהנא השני, בנו של רב זוטרא.

21. צוקר ציין, כי בסדר אליהו פירקא טו יש ריכוז של דרשות וסיפורים בעלי אופי פולמוסי כנגד הקראים. בפירקא מובאת סדרה של סיפורים על פגישות בין הדובר במדרש לבין אדם אשר יש בו מקרא אך אין בו משנה – כלומר, אדם בעל השקפות קראיות. בפרק זה המדרש מתפלמס עם דעות הקראים. לדוגמה, כנגד גישת הקראים מקבוצת אבלי ציון שסברו כי יש לשבת בירושלים, להתאבל על החורבן ולהימנע מכל הנאות העולם הזה, מובאת הדרשה "כל אדם הקץ בחיים טובים בעולם הזה סימן רע לו" (סדר אליהו רבה פירקא טו, מהד' איש שלום עמ' 69). כנגד הדעה הקראית כי פיקוח נפש אינו דוחה את מצוות התורה, מובאים דרשה ומשל המסבירים כי ישראל קודמים לתורה (שם), ועוד.

סדר אליהו, לפי אורכך, הם שני התלמודים, מדרשים קדומים ואף מדרשים מאוחרים כמדרש משלי ואותיות דרבי עקיבא. לכן, המדרש חובר לדעתו במאה התשיעית בבבל. אלבוים (עיון) קיבל את מסקנותיו העיקריות של אורכך, ובחן את דרכו של מחבר המדרש בעיצוב מבנה הדרשות ובעיצוב התוכן העולה מהן. לדעתו, סדר אליהו מכיל מאפיינים של מדרש מאוחר, ביניהם הבדלים משמעותיים בניסוח הדרשות שנלקחו ממדרשים קודמים עד כדי הפקעת הדרשה מידי הדרשן המקורי, התרחקות מדיאלקטיות במשמעות הדרשות ושאפה לאחדות המסר, ועוד. אלבוים (עיון) תיאר את המדרש כחיבור בעל אופי עצמאי, המהווה שלב ביניים בין ספרות המדרש לבין הספרות המוסרית הפילוסופית של ימי הביניים, כלומר זמנו הוא סביב המאה התשיעית. ע' קדרי הצביע על המאה התשיעית או העשירית כזמן עריכת המדרש, לאור הפולמוס עם הקראים והמתיחות עם מרכז לימוד התורה בבבל.²² לדעתו, החיבור נכתב באחת מהקהילות היהודיות בפריפריה בתקופה זו – איטליה, צפון אפריקה, ספרד או אשכנז.

מספר חוקרים תיארו את המדרש למאה העשירית. ש"י רפפורט טען, כי המדרש שלפנינו אינו המדרש התלמודי המוזכר במילון הערוך, בשל חוסר התאמה בתוכן המדרש – במילון הערוך מוזכרות ברייתות (דברי הלכה) ולא דברי אגדה, וחוסר התאמה במספר הפרקים שכולל המדרש על פי מילון הערוך ובהשוואה למדרש שלפנינו. הוא הסתמך על תיאורך משך הגלות המופיע במדרש וקבע, כי המדרש התחבר בבבל בשנת 940 לערך. י"ל צונץ הלך בעקבות רפפורט וחילק אף הוא בין שני מדרשים: מדרש קדום, שכלל בעיקר דברי הלכה ונערך בזמן רב ענן בסוף המאה השלישית, ומדרש מאוחר, הנמצא בידינו, שחובר על פי חישובי הקצים שבמדרש בשנת 974 בבבל. מ' גידמן סבר, כי המדרש משקף קרבה בין יהודים לנוצרים, ולכן הוא חובר במאה העשירית באיטליה. י' ברנד טען, כי יש לקבוע את זמנו ואת מקומו של המדרש על פי המציאות המשתקפת בו. הוא הצביע על פרטים ראיסטיים העולים, לדעתו, מהמדרש, וטען כי המחבר הכיר את הר שעייר ובני עשו, ולכן שיער כי המחבר הוא יליד ארץ אדום ומצאצאי יתרו חותן משה. הוא בחן את יחסו של המחבר כלפי חיות,²³ כלפי נשים, כלפי עבדים, למנהגים שונים ששררו בתקופתו,²⁴ ועוד. מבדיקת התאריכים המוזכרים במדרש

22. ראה להלן בפרק תוכני המדרש.

23. לדעת ברנד, ממקומות שונים במדרש עולה כי אין הבדל ממשי בין האדם לבעלי החיים. "אין בין אדם לבהמה כלום" (סדר אליהו רבה פירקא יז, מהד' איש שלום עמ' 86). גישה זו מעידה, לדעתו, על קרבה בין המחבר לבין הערבים הנבטים.

24. לדוגמה, תחושה של בוז למי שעוסק במלאכות פשוטות, שימוש בשמן זית כחומר בעירה (המעיד, לדעתו, כי לא ייתכן שהמדרש חובר בבבל, אשר בה השתמשו בשמן שומשומין ולא בשמן זית), נזירות מיין, לבישת בגדים ארוכים ועוד.

ופרטי הראליה העולים ממנו, המדרש חובר לדעתו בשעיר או בערב בזמן הפלישה הסלג'יקית²⁵ בשנת 970.

המחלוקת ארוכת השנים בדבר זמנו ומקומו של המדרש טרם הוכרעה באופן חד-משמעי, אולם המגמה במחקר של השנים האחרונות, המתמקדת באפיון סגנוני-לשוני, נוטה לאחר את המדרש למאה התשיעית.

מבנה המדרש

כאמור, בדברי רב נטרונאי גאון ובדברי בעל מילון הערוך מצוין, כי בחלקו הראשון של סדר אליהו (סדר אליהו רבה) יש שלושה שערים ושלושים פרקים, ובחלקו השני (סדר אליהו זוטא) יש 12 פרקים. מכתבי היד וממהדורות המדרש השונות עולה חלוקה שונה של המדרש. חלקו הראשון של המדרש נע בין 31 פרקים²⁶ ל-29 פרקים.²⁷ ההבדלים במספר הפרקים נובע, ככל הנראה, מהבדלים בחלוקה הפנימית של החיבור. בחלקו השני של המדרש חוסר האחידות בין המהדורות גדול יותר, וכולל 25 פרקים בדפוס הראשון, 12 פרקים במהדורת הורוויץ ו-15 פרקים במהדורת איש שלום. ההבדלים במספר הפרקים נובעים מהוספות של מעתיקים ומשיבושים בחלוקת הפרקים. ככל הנראה, 14 הפרקים הראשונים בסדר אליהו זוטא מקוריים בחיבור, ושאר הפרקים שאחריהם הם תוספות של מעתיקים. איש שלום כינה את הפרקים שנוספו בסוף המדרש בשמות: 'פרקי דרך ארץ', 'פרקי רבי אליעזר'²⁸ ו'פרקי הירידות'.²⁹

כאמור, סדר אליהו איננו מדרש פרשני, למרות שנדרשות בו חטיבות פסוקים שלמות,³⁰ מכיוון שדרשות פסוקים אלו במדרש בדרך כלל אינן רציפות, ובנוסף קיימות במדרש דרשות העוסקות בנושא מסוים.³¹ אלבוים (עיון) סבר, כי מחבר סדר אליהו רצה

25. ברנד ציין, כי הסלג'יקים היו בתחילה עובדי אש ואוכלי אדם, ולאור זאת ניתן להבין את התיאור הקניבלי המופיע במדרש: "אבל אוכלין של ישראל אינן כן אלא מפשיטים עניים ואוכלים אותן ושוברים עצמות ושולקין אותן בקדירה ושמוננית צפה עליהם אוכלין אותה וזורקין עצמות לאשפה" (סדר אליהו רבה פירקא כד, מהד' איש שלום עמ' 134).

26. כך במהדורת הדפוס הראשון: ונציה 1598.

27. כך במהדורת איש שלום, המבוססת על כתב יד וטיקן 30, המתוארך לשנת 1037.

28. פרקים אלו פותחים במילים "שאלו תלמידיו את ר' אליעזר". פרקים אלו נחשבו בטעות לחלק מהחיבור פרקי דרבי אליעזר בגלל שמם הדומה. ראה במבוא לפרקי דרבי אליעזר.

29. פרקים אלו מתארים שלוש ירידות של הקב"ה מן השמים אל הארץ.

30. לדוגמה, בפרקים ב-ג במדרש נידונים דברי דוד האחרונים אשר בשמ"ב כ"ג, א-ז, ושני מזמורי תהילים – י"ט וכ"ט.

31. לדוגמה, בפרקים ג-ו במדרש מופיע דיון ארוך על הכלל: כל דבר שעתיד להיות בסוף [כבר] נעשה מקצתו [היום].

להשתמש בשיטות הדרשה הקודמות, אך שאף ליצור מתוכן חיבור ייחודי בעל אופי וניסוח אישי, אשר שם דגש על הרעיונות. כלומר, המחבר ניסה לשלב בין שיטת המדרש לשיטת חכמי המוסר בימי הביניים. אלבויים (עיון) ראה, בעקבות איש שלום את ששת הפרקים הראשונים של החיבור כיחידה רעיונית אחת. נושא יחידה זו, לדעתו, היא מתכונת היחס בין האל לבין האדם: תכלית הבריאה היא האדם, ולכן תפקיד האדם הוא לעבוד את ה', ללמוד תורה, להתרחק מן החטא ולשוב בתשובה במקרה שחטא. דמותו של דוד המלך דומיננטית בחטיבה זו, מכיוון שהוא מייצג את האדם אשר חזר בתשובה והגיע לשלמות בלימוד התורה ובשכר הצפוי לו.

אלבויים (עיון) ציין, כי הממד הרעיוני איננו הקריטריון הבלעדי לקביעת המבנה הפנימי של החיבור. לעתים, העיקרון המארגן הקובע את הסגירות של יחידה בתוך המדרש איננו רעיוני, אלא דרשני. לדוגמה: דיון בפסוק או במספר פסוקים הכוללים סדרה של דרשות אלטרנטיביות, או שימוש בתבנית של פסוק בהקשרים שונים.

תוכני המדרש

הנושאים המופיעים בסדר אליהו מגוונים, ביניהם: דיון במצוות שונות; דיון בסיפורי מקרא שונים; חשיבות לימוד התורה, התפילה והתשובה; אהבת החסד של הבורא; הצדק האלוהי; עם ישראל; הגאולה העתידית בימות המשיח ובעולם הבא,³² ועוד. הנושאים השונים מובאים בחיבור בדרשות פסוקים, בדרשות רעיוניות, במשלים³³ ובסיפורים.

ע' קדרי הצביע על המרכזיות של ערך לימוד התורה בסדר אליהו. לימוד התורה מצטייר במדרש כפעילות שמיועדת לכל אדם מישראל, ללא חשיבות למקומו הגאוגרפי, למעמדו או לכישוריו הלימודיים. גם הכמות הנדרשת למילוי חובת לימוד התורה היא מינימליסטית. על מנת לקיים את הציווי "לא ימוש ספר התורה הזה מפִּיךָ" (יהושע א', ח) מספיק ללמוד תורה רק בשבת, ואף זה בקריאה בתורה ובנביאים בבית הכנסת:

32. אלבויים (גאולה) בחן את תפיסת הגאולה במדרש, והצביע על כך שקיימת עקיבות במדרש בהצגת המושגים העולם הזה, ימות המשיח והעולם הבא. אלבויים טען, כי המושג "ימות המשיח" מציין במדרש את התקופה שבה ישראל יצאו מן האומות ויבואו לארץ ישראל, ותתרחש תחיית המתים. המושג 'העולם הבא' מציין את התקופה שלאחר ימות המשיח. העולם הבא מתואר לרוב במדרש לא כעולם של נשמות, אלא קיום של חיים ממשיים אבל נצחיים. העולם הבא מתואר כעולם הנקי מכל צד שלילי, ומתאפיין בתיאור מיסטי של קרבת אלוהים. כמו כן, אלבויים (ספרות הסוד) הצביע על קרבה רעיונית במדרש לספרות הסוד הקדומה.

33. ד' שטרן התייחס לז'נר המשל בסדר אליהו וציין, כי המשל מופיע במדרש, יותר כאמצעי הדגמה מסוגנן המשמש למדיום חינוכי ופחות ככלי טרורי מלוטש, כפי שהוא מופיע במדרשי חז"ל הקלסיים.

כך אמר להן הקב"ה לישראל, בניי לא כך כתבתי לכם בתורתי, 'לא ימוש ספר התורה הזה מפיו' (יהושע א', ח), אף על פי שאתם עושים מלאכה כל ששה ימים יום השבת יעשה כולו תורה, מיכן אמרו, לעולם ישכים אדם וישנה בשבת, וילך לבית הכנסת ולבית המדרש, יקרא בתורה וישנה בנביאים, ואחר כך ילך לביתו ויאכל וישתה.³⁴

לימוד התורה מתואר בסדר אליהו כפעילות המובילה להשראת רוח הקודש.³⁵ תיאור זה ייחודי לסדר אליהו, מכיוון שהדעה הרווחת בספרות חז"ל היא שרוח הקודש פסקה עם חורבן הבית. הדגשת הרעיון שרוח הקודש שורה על מי שלומד תורה בולטת בעיקר בהשוואה למקורות שעליהן מבוססות הדרשות בסדר אליהו, שבהן לא מוזכר כלל נושא רוח הקודש:

אשרי אדם ששם עצמו כשור לעול וכחמור למשוי, וישב ויהגה בדברי תורה בכל יום תמיד, מיד רוח הקודש שורה עליו ותורתו בתוך מעיו, 'אשריכם זורעי על כל מים' (ישעיהו ל"ב, כ), ואין מים אלא דברי תורה, שנאמר 'הוי כל צמא לכו למים' (שם נ"ה, א), 'על כל מים' כיצד? קורא אדם תורה נביאים וכתובים, וישנה הלכות ומדרש, וירבה בישיבה וימעט בסחורה, מיד רוח הקודש שורה בתוך מעיו ומלתו על לשונו, שנאמר 'רוח ה' דבר בי ומלתו על לשוני' (שם כ"ג, ב).³⁶

קדרי הציג, כי המרכזיות של לימוד התורה בידי כל יהודי בכל מקום שבו הוא נמצא, התפתחה בסדר אליהו על רקע הפולמוס הקראי מצד אחד, ועל רקע מרכזיות ישיבות הגאונים בבבל מצד שני. הקראים חברי 'אבלי ציון' שישבו בירושלים במאות התשיעית-עשירית ביקרו את היהודים שישבו בגולה ועסקו במסחר, והטיפו כנגדם לעלייה לארץ ישראל ולעיסוק מתמיד בתורה ובתפילה. מחבר סדר אליהו יצא נגד הגישה הקראית, והדגיש את חשיבות לימוד התורה של היהודים "בכל מקומות מושבותיהם", גם בגולה. בנוסף, ישיבות הגאונים בבבל הדגישו את חשיבות לימוד התורה בתוך כותלי הישיבות דווקא, מכיוון שרק הן יכולות להציע פסיקת הלכה רציפה ומהימנה.³⁷ בעל סדר אליהו,

34. סדר אליהו רבה פירקא א, מהד' איש שלום עמ' 4.

35. השראת רוח הקודש מתוארת במדרש כאפשרות לא רק ליחיד סגולה, אלא לכל אדם לפי מעשיו: "מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ בין גוי ובין ישראל, בין איש ובין אישה, בין עבד ובין שפחה הכל לפי מעשה שעושה כך רוח הקודש שורה עליו" (סדר אליהו רבה פירקא י, מהד' איש שלום עמ' 48).

36. סדר אליהו רבה פירקא ב, מהד' איש שלום עמ' 8.

37. א' גרוסמן ('הזיקה בין המבנה החברתי ליצירה הרוחנית בקהילות ישראל בתקופת הגאונים', ציון נג, ג, תשמ"ח, עמ' 258-272) הסביר, כי בתקופה העבסית, לאחר שנת 749, הישיבה

לעומת זאת, העלה על נס את לימוד התורה של כל יהודי באשר הוא, בכל מקום בו הוא נמצא.³⁸

מרכזיות נושא התפילה עולה לאורך כל החיבור. בעל המדרש עושה שימוש בנוסחי תפילה קיימים, שם תפילות בפהם של אנשים שונים בהיסטוריה היהודית ומביא תפילות משלו. מלבד התפילות עצמן, ישנו עיסוק נרחב בחשיבות התפילה, ומובאים סיפורים המדגימים את השכר שמקבל המתפלל, לדוגמה:

מעשה באדם אחד שהיה מתחרט בעצמו שלא קרא ושלא שנה, פעם אחת הייתי עומד אני והוא בבית הכנסת, כיון שהגיע העובר לפני התיבה אצל קדושת השם, הגביה את קולו, וענה אחריו בקול קדושת השם. אמרו לו: מה ראית שהגבהתה את קולך? אמר להם: לא דיי שלא קריתי ושלא שנית, אלא עכשיו שניתן לי רשות, לא אגביה את קולי ותשוּח נפשי עלי! אמרו, לא יצאת אותה שנה ולא שנת ולא שילשה, עד שעלה אותו האיש מבבל לארץ ישראל, עמדו ועשאוהו ממונה של קיסר, ומינוהו על כל בירניות שבארץ ישראל, ונתנו לו מקום, ובנה לו עיר וישב בה כל ימי חייו, והניחה לבניו ולבני בניו עד סוף כל הדורות.³⁹

א' שטמפפר טוענת, כי מחבר המדרש מייחס חשיבות דומה לתפילה בבית הכנסת כמו לתפילה אישית וספונטנית הנובעת ממצב בו נתון המתפלל, וכי אין עדיפות לתפילת הקבע הציבורית על פני תפילת היחיד.

צ' כהן סבר, כי מרכזיות נושא התפילה במדרש נובעת מתודעת מחבר המדרש כי הסוגה הספרותית של כתיבת מדרשים נחלשת וכי יש צורך לנתב את אפיק היצירה היהודית לכיוון חדש. לדעתו, בעל המדרש בחר באפיק חיבור התפילות כז'נר ספרותי חדש ביצירה היהודית.

מספר תפילות וחלקי תפילות המופיעות במדרש שולבו לאחר מכן בסידור התפילה, ביניהן התפילות אשר מצאו את מקומן בסידור התפילה לאחר ברכות השחר:

הבבלי לא נתפסה כמוסד שמטרתו להפיץ את התורה לכלל העם, אלא כמוסד שמטרתו להעמיק את לימוד התורה בקרב קבוצות מסוימות שמתוכן יצמחו תלמידי חכמים ומורי הלכה.³⁸ קדרי הציע כי גם רעיון השראת רוח הקודש על כל אדם הלומד תורה התפתח על רקע הוויכוח עם הקראים, מצד אחד, ועם הגישה הריכוזית של ישיבות בבל, מצד שני. הקראים, אשר אינם מאמינים במסורת הלכתית העוברת בעל פה, נדרשים להשראת רוח הקודש בעת לימוד התורה על מנת לדלות מן הפסוקים בתורה מסקנות הלכתיות חדשות. כנגדם טוען בעל סדר אליהו, כי דווקא העיסוק בתוכני הלימוד הרבניים – תורה, משנה, תלמוד והלכה, הוא המזכה את הלומד בהשראת רוח הקודש. מאידך, אם כבר מוזכרת השראת רוח הקודש בכתבי גאונים בבל, היא מכוונת כלפי המוסד, ולא כלפי אנשים מסוימים. לעומת זאת, בעל סדר אליהו מציג את השראת רוח הקודש על כל יהודי הלומד תורה.³⁹ סדר אליהו רבה פירקא יד, מהד' איש שלום עמ' 66.

תנא דבי אליהו כל השונה הלכות בכל יום מובטח לו שהוא בן העולם הבא, שנאמר 'הליכות עולם לו' (חבקוק ג', י) – אל תקרי 'הליכות' אלא הלכות.⁴⁰ לעולם יהא אדם ירא שמים... ריבון כל העולמים לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנונינו לפניך...⁴¹

מהדורה ביקורתית⁴²

לסדר אליהו הותקנה מהדורה ביקורתית בידי מ' איש שלום בשנת 1902. המהדורה מבוססת על כתב יד וטיקן 30 וכוללת חילופי נוסחות, הערות, מבוא מפורט ומפתחות. נוסח הפנים של המהדורה מופיע בפרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן. כתב יד וטיקן 30 הכולל את סדר אליהו רבה וזוטא, יצא לאור במהדורת צילום בירושלים בשנת 1972.

ביבליוגרפיה

ממהדורות המדרש, עדי נוסח, פירושים ותרגומים

דפוס ראשון: תנא דבי אליהו, ונציה שנ"ח.

דפוס שני: תנא דבי אליהו עם פירוש זיקוקין דנורא ובעורין דאשא מאת ר' שמואל היידא, פראג תל"ו.

תנא דבי אליהו זוטא, בתוך: מ"ה הורוויץ (עורך), בית עקד האגדות ב, פרנקפורט תרמ"א-תרמ"ב.

סדר אליהו רבא וסדר אליהו זוטא, מהד' איש שלום, וינה תרס"ב.

ליקוטי סדר אליהו זוטא מהגניזה, בתוך: ל' גינצבורג (עורך), גנזי שכטר א, ניו יורק תרפ"ח-תרפ"ט, עמ' 238-295.

תורת כהנים (ספרא) סדר אליהו רבה וזוטא, כתב יד וטיקן 30, ירושלים תשל"ב.

40. אמנם התפילה מצטטת באופן מפורש את המקור שממנה נלקחה – תנא דבי אליהו, אולם בחיבור עצמו דרשה זו מופיעה באופן שונה: "ואומר 'הליכות עולם לו', מיכן אמרו כל השונה הלכות מובטח לו שהוא בן העולם הבא" (סדר אליהו זוטא פירקא ב, מהד' איש שלום עמ' 173). שטמפפר שיערה, כי המשך הדרשה היה ידוע למעתיק החיבור מסידור התפילה, ולכן הוא השמיט זאת.

41. סדר אליהו רבה פירקא יט, מהד' איש שלום עמ' 118. תפילה זו מופיעה באופן קטוע במהדורתו של איש שלום, והיא מופיעה בשינויים בסידורי התפילה השונים.

42. על סוגי מהדורות ראה במבוא למכילתא דרבי ישמעאל, הערה 28.

Tana Debe Eliyyahu - The Lord of the School of Elijah, translated from the Hebrew by G. Braude and J. Kapstein, Philadelphia 1981.

מחקרים

א"א אורבך, 'לשאלת לשונו ומקורותיו של ספר "סדר אליהו"', מעולמם של חכמים: קובץ מחקרים, 'ירושלים תשמ"ח, עמ' 418-433.

מ' איש שלום, 'מבוא', בתוך: סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא, 'ירושלים תשכ"ט.
י' אלבוים, 'בין מדרש לספר מוסר, עיון בפרקים א-ו בתנא דבי אליהו', מחקרי ירושלים בספרות עברית א, תשמ"א, עמ' 144-154 = אלבוים, עיון.

הנ"ל, 'תרגום אנגלי לתנא דבי אליהו', מחקרי ירושלים בספרות עברית ז, תשמ"ה, עמ' 103-119 = אלבוים, תרגום.

הנ"ל, 'בין עריכה לשכתוב – לאופיה של הספרות המדרשית המאוחרת', הקונגרס העולמי למדעי היהדות 9, ג, תשמ"ו, עמ' 57-62 = אלבוים, עריכה.

הנ"ל, 'תנא דבי אליהו וספרות הסוד הקדומה', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ו, א-ב, תשמ"ז, עמ' 139-150 = אלבוים, ספרות הסוד.

הנ"ל, 'לתפיסת הגאולה ב"תנא דבי אליהו"', בתוך: H.J. Blumberg and others (eds.), *"Open Thou Mine Eyes": Essays on Aaggadah and Judaica*, N.J. 1992, pp. 303-321 = אלבוים, גאולה.

ח' אפנתיים, 'מאמר ביקורת לספר תנא דבי אליהו', בית תלמוד א, תרמ"א, עמ' 166-270.

י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, 'ירושלים תש"ח.

י' ברנד, 'סדר תנא דבי אליהו רבא וזוטא (זמנו ומחברו)', בתוך: ב"צ לוריא (עורך), זר לגבורות: קובץ מחקרים במקרא, בידיעת הארץ, בלשון ובספרות תלמודית, מוגש לר' זלמן שז"ר, נשיא המדינה ביום הולדתו הפ"ג, 'ירושלים תשל"ג, עמ' 597-617.

מ' גידמן, ספר התורה והחיים: בארצות המערב בימי הביניים, ורשה תרנ"ז-תרנ"ט.
ר' יעבץ, 'חכם עדיף', בתוך: ש"פ ראבינוביץ (עורך), כנסת ישראל: ספר שנתי לתורה ולתעודה א, ורשה תרמ"ו.

צ' כהן, תפילת "לעולם יהא אדם" ומקומה בסדר אליהו רבה, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, 'ירושלים תשס"ג.

ח' מאק, 'המדרשים המאוחרים', מחניים 7, תשנ"ד, עמ' 138-151.
מ' מרגליות, 'לבעיית קדמותו של ספר סדר אליהו', בתוך: מ' קאסוטו ואחרים (עורכים), ספר אסף: קובץ מאמרי מחקר מוגש לכבוד שמחה אסף, 'ירושלים תשי"ג, עמ' 370-390.

י"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, נערך והושלם על ידי ח' אלבק, ירושלים תשי"ד.

מ' צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ניו יורק תשי"ט.

ע' קדרי, 'תלמוד תורה ב"סדר אליהו': המשנה הרעיונית בהקשרה ההיסטורית-חברתי, דעת 50-52, תשס"ג, עמ' 35-59.

מ"צ רבינוביץ, גנזי מדרש – לצורתם הקדומה של מדרשי חז"ל לפי כתבי יד מן הגניזה, תל אביב תשל"ז.

ש"י רפפורט, תולדות רבינו נתן איש רומי, ורשה תרע"ג.

א' שטמפפר, התפילות בסדר אליהו וזיקתו של המדרש לסדור התפילות, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ב.

ד' שטרן, המשל במדרש, תל אביב 1995.

V. Aptowitzer, 'Seder Elia', in: S.W. Baron and A. Marx (eds.), *Jewish Studies in Memory of G.A. Kohut*, New York 1935, pp. 5-35.

J. Elbaum, 'Tanna de-Vei Eliyahu', *Encyclopaedia Judaica* 19, Detroit 2007, p. 508.

J. Mann, 'Changes in the Divine Service of the Synagogue due to Religious Persecutions', *HUCA* IV, 1927, pp. 302-310.

H.L. Strack and G. Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash*, Edinburgh 1991.

לקריאה נוספת

י' פינשטט, 'דרכי חינוך ב"תנא דבי אליהו', מכלול ב, תשנ"א, עמ' 35-45.

ע' קדרי, 'על פרות מזמרות ושאלת קדושת הארון', תרכיץ עב, א-ב, תשס"ג, עמ' 177-196.

U. Berzbach, 'The varieties of literal devices in a medieval Midrash: Seder Eliyahu Rabba, chapter 18', in: J. Targarona Borrás and A. Sáenz-Badillos (eds.), *Jewish Studies at the Turn of the Twentieth Century* 1, Leiden 1999, pp. 384-391.

Idem, 'The textual witnesses of the Midrash Seder Eliyahu Zuta: an initial survey', *Frankfurter Judaistische Beiträge* 31, 2004, pp. 63-74.